

Гл. ас. Владимир *ВЛАДОВ*
(ВТУ “Св. св. Кирил и Методий”)

**ГРЪЦКО-БЪЛГАРСКИ ПРОСВЕТНИ ВРЪЗКИ И ОТНОШЕНИЯ
(КРАЯТ НА XVIII – ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА XIX ВЕК)**

Asst. Prof. Vladimir *VLADOV*

(“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo)

**GREEK-BULGARIAN EDUCATIONAL CONTACTS AND RELATIONS
(THE END OF 18TH – THE FIRST HALF OF 19TH CENTURIES)**

The report emphasizes the economic, social, and cultural development of the Greek people as the main catalyst for the processes related to the New-Greek Enlightenment. The proliferation and importance of the Greek schools in Bulgaria during the Early Renaissance was based on several factors. The most important one was the lack of modern Bulgarian schools and qualified teachers able to provide better secular education. The second reason for the presence of Greek schools in Bulgarian territories is the presence of Greek municipalities and Greek clergy in certain towns – e.g. Melnik, Plovdiv, Sozopol, Pomorie, Arbanasi, etc. A classic example for the role of the Greek Bishop’s institution for the development of Hellenic education is the town of Veliko Tarnovo, which, unlike the towns mentioned above, did not have a distinct Greek community. Another type of Greek schools emerged due to the influence of Bulgarian bourgeois elements in towns with purely Bulgarian population. Such were the Hellenic schools in Svishtov, Sliven, Kotel, Karlovo, etc.

During the late 40ies of the 19th century the influence of Greek culture in Bulgaria declined due to the development of the Bulgarian national education and certain political vicissitudes. Since the mid-nineteenth century Greek schools operated only in the towns with concentrated Greek population and where they were supported by the Archbishops of Constantinople Patriarchate. During that period this institution conducted the doctrine of the young Greek Kingdom – the so called “Megali Idea” – which was contrary to the national ideals of the Bulgarians.

The quicker origination and development of Renaissance processes in Greek society and especially the more rapid modernization of the Greek educational system determined the leading position of Greek culture on the Balkans during the second half of the 18th and the first half of the 19th century. As such it has had beneficial influence for the formation of the first generations of Bulgarian Renaissance intellectuals.

Обстоятелството, че в годините на турското владичество Цариградската патриаршия поема надзорни функции над православното население, дава естествена преднина на гръцкия етнически елемент в редовете на висшето

духовенство на Балканите. Благодарение на Църквата се съхраняват добрите условия за развитието и влиянието на гръцкия език, който оставя траен отпечатък върху цялата православна култура. В тази връзка изпъкват последователните грижи на някои висши православни архиереи. На първо място това е патриарх Геннадий II Схολарий (1454–1456, 1462, 1464), който въпреки разрухата, съпътстваща падането на Цариград, с помощта на бележития учен Матеос Камариотис, възстановява традициите на Патриаршеската академия (Πατριαρχική Σχολή), като основава в 1454 г. „Велика народна школа“ (Μεγάλη του Γένους Σχολή). Там се изучават старогръцки, реторика, философия, математика, астрономия и ред други науки. През вековете преподаватели и директори там са най-ерудитаните личности на своето време – братята Йоанис и Теодорос Зигомалас, Георгиос Етоλος, Симеон Кавасилас, Теофиλος Коридалеас, Йоанис Кариофиλος, Александрос Маврокордатос, Евгениос Вулгарис и др.

Големи заслуги за развитието на гръцката просвета в периода на османското владичество има и патриарх Кирил I Лукарис (1612; 1620–1623; 1623–1633; 1633–1635; 1637–1638), който произхожда от заможно семейство от о. Крит и получава образованието си във Венеция и Падуа. Той осъзнава, че архаичният език на богослужението пречатства живата връзка между миряните и православно духовенство. Контактите му със западните духовници показват, че успехите на католическата пропаганда се дължат на по-доброто образование в сравнение с това на православните им събратя. Поради това именно цариградският патриарх прави опити да реформира образователната система. По негова инициатива в Женева е отпечатан Св. Нов завет на новогръцки, който бързо получава широко разпространение. Това издание обаче е обявено за еретично от консервативния Св. синод, който не одобрява прогресивните идеи на патриарха. През 1627 г. с благословията на Кирил I Лукарис започва да работи първата гръцка печатница в Цариград, основана от Никодимос Метаксас. Тясно свързан с патриарха е и големият философ Теофиλος Коридалеас, който заради желанието си да запознае своите съвременници с постиженията на западноевропейската мисъл е обвинен в калвинизъм и атеизъм. Техни последователи се явяват прочутите мислители на XVII в. – Йоанис Кариофилис, Нектарий Йерусалимски, Неофит Одрински, Германос Локрос, Евгениос Янулис и др¹.

През 1661 г. с щедрата финансова помощ на търговеца Манолакис от Костур в Цариград се основава ново училище „ἐν τῷ κατὰ Φανάριον ἀγιοταφικῷ μετοχίῳ“. По същото време авторитетно училище за духовници функционира и в Одрин.

Показателни за напредъка на гръцкото образование през XVII в. са личности като великите драгомани на Високата порта Панайотис Никусиос и Александрос Маврокордатос. Първият владеел турски, персийски, арабски, италиански и латински. Учил медицина в Италия и получил много добри за времето си познания по математика и астрономия. Вторият завършил философия и медицина в Падуа. Негов трактат, посветен на кръвообращението, бил отпечатан в Болоня през 1664 г. и след това претърпял много издания на италиански,

гръцки и турски език. Маврокордатос е автор на „Свещена история“, „История на евреите“, коментира трудовете на Аристотел, съставя спомени за османските владетели и една „Римска история“. Синът му Николаос Маврокордатос е първият фанариотски принц заел престола на Молдова през 1707 г.²

Големи промени в образованието, което става все по-отворено към новите идеи през епохата на Модерните времена, се проследяват и в другите центрове на Православието. Йерусалимският патриарх Доситей II (1669–1707) е автор на обемист труд по история, от който личи богатата му ерудиция и начетеност. Наследилият го на патриаршеския престол Хрисант Нотарас (1707–1731) получава образованието си в Падуа и Париж. Автор е на много трудове в областта на географията, астрономията, богословието и др. По същото време атинският митрополит Мелетиос (със светско име Михаил Митру) написва на говорим език една обемиста „География“. Търновският митрополит Йосиф II (1714–1722) е един от най-образованите духовници на Патриаршията. От богатото му книжовно творчество са запазени много слова, писма, канони, епиграми и стихове.

Духовникът Методиос Антракитис – педагог и философ получил образование в Западна Европа – превежда трудовете на Декарт и става горещ последовател на картезианството. Той предизвиква гнева на църквата със своето произведение „Християнски учения“, в което разглежда всички религии в една плоскост и открито критикува духовенството. Това довело до афоресването му от Св. синод, а трудовете му били изгорени в Цариград през 1723 г. Интересно е да се отбележи, че един от най-талантливите му ученици бил българинът Партений Павлович³.

Съдбата на Антракитис много добре илюстрира позициите на православния клир, който продължава да упражнява силен контрол върху духовното развитие на гърците. От една страна, църквата се грижи за образованието на своите служители, но от друга – възпрепятства навлизането на нови идеи. В това отношение с относителна свобода се ползват гърците от Йонийските острови, Крит и Италия. Мислители от ранга на Николаос Софианос, Яковос Триволис, Дамаскин Студит, Матеос Кариофилис са силно повлияни от Италианския ренесанс. Например критските поети от XVI и XVII в. наподобяват в своите творби рицарската романтика на европейската литература. Неприкритата еротика в „Ерофили“ на Георгиос Хортацис и „Еротокритос“ на Виченцос Корнарос напълно се вписват в ренесансовата духовна атмосфера. Художниците от критската живописна школа оставят свои творби в Континентална Гърция, Света гора и други региони на Балканите⁴.

Преклонението пред Древна Елада е най-характерната отличителна черта на дейците на Новогръцкото просвещение от XVIII в. Изграждането на модерното национално съзнание на гърците преминава под знака на историческата приемственост с древните елини и укрепването на самочувствието и убеждението, че техните потомци ще извоюват свободата си. Творбите на древногръцките автори придобиват нова сила и звучене през XVIII в. Те не служат вече само като образци в усвояването на старогръцкия език, но се превръщат в еталони за възпитанието и формирането на личността.

Неразделна част от историзма на гръцките просвещенски дейци представява и интересът им към всемирната история. От 1759 г. започва издаването на редица трудове върху историята на отделни страни и народи. Първите томове са посветени съответно на Китай и Русия. През 1791 г. е отпечатана „История на двете години 1787–1788“ на Агапиос Ловердос. Скоро след това, през 1795 г. Георгиос Завирас превежда трудове на Дмитрий Кантемир за историята на Дунавските княжества. През 1787 г. излиза в превод от немски „История на Руското царство“. Информация за Новия свят гръцките читатели получават от превода на „История на Америка“ на У. Робертсон⁵.

През втората половина на XVIII и първата половина на XIX в. един от основните проблеми на Гръцкото просвещение остава т.нар. езиков спор. Този въпрос още от самото начало излиза извън тесните рамки на чисто филологическите аспекти и кореспондира с проблема за характера на образованието и просветата. Стремещът за въвеждането на говоримия език като книжовен отразява желанието на демократично настроените дейци за достъпна за широките народни слоеве просвета. От другата страна обаче стоят историческият континуитет и правото на гърците да се считат за потомци и наследници на Древна Елада. Част от просвещенците считат това за основателна причина за своите консервативни възгледи по езиковия проблем. Приемайки езика като основен индикатор за национална принадлежност, отделни мислители настояват за запазването на елементи от античния гръцки език⁶.

Консервативните в много отношения позиции на Патриаршията стават причина през XVIII в. центрове на гръцкия културно-просветен живот да се създадат и извън Цариград. За това спомагат преди всичко училищата в Янина, Атина, о-в Крит, о-в Корфу, в Кидония и Смирна, в Яш и Букурещ. Преподавателите в тези учебни заведения са завършили образованието си на Запад и като носители на прогресивни възгледи разпространяват просвещенските идеи сред своите възпитаници. Традиционните хуманитарни дисциплини запазват силните си позиции, но те са обогатени от духа на Новото време и до голяма степен скъсват с традициите на Средновековието. Именно в тези просветни центрове за първи път на Балканите се прилагат новаторските педагогически методи, основани на характерното за Просвещението ново отношение към подрастващите. Скъсва се със средновековните схващания за детето, според които то се възприема като малък възрастен, обременен с първородния грях. Според просвещенските педагози формирането на детското съзнание зависи от учителя. Преклонението пред опитното познание и безграничните възможности за усъвършенстването на човешката личност са неразривно свързани с прогресивната идея за реализирането на човешкото щастие „тук и сега“ в противовес на схоластичното схващане за осъществяването му „отвд“.

Дейците на Гръцкото просвещение т.нар. „Διδάσκαλοι του Γένους“ отправят остра критика към всякакви форми на подтисничество, деспотизъм, религиозни и етнически предрасъждания, като издигат знамето на политическата свобода на личността и на народите. Успоредно с това прокарват идеята за

социалната справедливост и ликвидирането на всякакви анахронизми със средновековен облик в стопанския и политическия живот. Всичко това е тясно свързано с критики към Църквата, при което някои просветители стигат дори до деизъм или атеизъм. Подобно на европейските, и гръцките идеолози на Просвещението са противници на насилието и настояват за еволюционни промени чрез просвета, които биха издигнали на качествено ново ниво отделните индивиди и от там цялото общество.

Една от най-ярките фигури, която фокусира духовното съдържание на Гръцкия XVIII в., е Евгениос Вулгарис (1716–1806). Получил високо образование на Запад той се стреми да предаде на своите сънародници новите познания на света и разширените хоризонти на човешкия дух, като желае да ги примири с религиозния светоглед. На него гръците дължат редица преводи на Волтер, Лайбниц и Волф. По езиковия спор обаче заема крайно консервативни позиции. През 1753 г. той оглавява създадената на Света гора Академия и въвежда преподаването на нови философски теории. Това предизвиква недоволството на консервативните православни кръгове, които я закриват. Вулгарис е принуден да емигрира и се установява в двора на руската императрица Екатерина II. След избухването на Великата френска революция от 1789 г. той коренно променя мирогледа си и става яростен критик на Волтер и ставащото във Франция⁷.

Друг гръцки „народен будител“ е Никифорос Теотокис (1731–1800), който се прочува на Балканите с преподаването на естествени науки. Големи заслуги за въвеждането на общодостъпния народен език (δημοτική) в училищата и използването му в литературата, както и поставянето на модерните основи на гръцкото образование има и Атанасиос Псалидас (1764–1829). Живял и учил в Русия, Виена и Букурещ той е истински пример за космополит. Едва 24-годишен, през 1791 г., издава в австрийската столица съчинението „Истинското щастие“, в което излага мисли за съществуването на Бог, свободата на човека и природата на неговото щастие. В своето училище в Янина той въвежда модерни методи на преподаване и демократично отношение към учениците. По езиковия проблем смята, че простонародният език трябва да стане база на книжовния. Радикалните му възгледи за Църквата го противопоставят на Вулгарис, а със своите сатири против духовенството си навлича гнева на Патриаршията. През същите години „Ρωσσοαγγλογαλλος“ („Русоанглофранцузинът“) – сатира от анонимен автор, разпространявана в ръкописни стихове – става идеен щит на българите в тяхната полемика с фанариотите⁸.

Въвеждането на точните науки в гръцкото училище се дължи на Йосипос Мисиодакас (1730–1800), който е пряк ученик и последовател на Евгениос Вулгарис. Неговите трудове „Теоретична география“, „Педагогика“ и „Апология“ са изпълнени с философски идеи в духа на материализма. Възгледите, които изповядва, са радикални и по редица проблеми влиза в спор със своя учител Вулгарис. Така например той смята, че простонародният език трябва да стане основа на книжовния. Обявява се против робското подражание на античните образци и изисква творческо отношение и доразвиване на заложения в тях заряд.

Преклонението му към елинската древност не е сляпо и той признава, че Европа е задминала своите учители и сега гърците имат на какво да се учат от нея. Мисиодакас свободно цитира в произведенията си Коперник, Галилей, Декарт, Лайбниц, Волф, Волтер, Джон Лок и др. През 1761 г. апелира част от средствата, предназначени за изграждането на нови църкви, да се отклонят към създаването на училища. Той напълно споделя просвещенския идеал за толерантност към другите народи и религии, като същевременно кара сънародниците си да се чувстват горди от факта, че са наследници на древните елини, без това да предизвиква превъзходство и пренебрежение към останалите народности. Смята, че враждата между хората се поражда единствено от незнанието и заблудата. Въпреки че е духовно лице, представите му за света са формирани въз основа на законите на физиката. Йосипос Мисиодакас вярва, че именно науката може да сближи хората и да ги изпълни с взаимна обич. Всичко това му навлича гнева на консервативните кръгове и той е подложен на преследване и лишен от възможността да работи. Като ръководител на Яшката гръцка академия той подготвя редица дейци не само на Гръцкото, но и на Общобалканското просвещение. Сред неговите ученици е и бъдещият идеолог на революцията Ригас Велестинлис⁹.

Просвещенските идеи завладяват и Димитриос Катардзис – един от най-известните педагози и философи от втората половина на XVIII в., който също като Мисиодакас изповядва радикални виждания по редица въпроси на гръцката действителност. Той има големи заслуги за налагането на говоримия език като книжовен. Стремещът му да постави образованието на модерни основи има отзвук и сред останалите балкански народи. На страниците на неговите произведения срещаме един от ярките примери за трансформацията на понятията „народ“ и „родина“ от общоправославен смисъл към обозначаването на гръцкия народ и Древна Елада. За него „елин“ означава „езичник“, докато съвременните гърци еднозначно нарича „ромеи“. Респективно, за него „Елас“ почти винаги означава Древна Елада, докато за своето съвремие той ползва названието „сегашна Гърция“. Преклонението му към славното елинско минало обаче не стига до шовинизъм и отричане на останалите балкански народи. Напротив, Катардзис полага много грижи за издигането на просветата в Дунавските княжества и настоява всички деца да имат равни права и свобода да учат. Апелира да се изучава гръцки език, без да отрича ролята на славянските езици, сред които и български. Забележително е, че този буден мислител не поставя въпроса за извоюване на политическа свобода за гърците, а сякаш остава доволен от привилегированото положение на народа си в Османската империя. Подобно и на други просвещенски дейци, революцията във Франция води до промяна на мирогледа му. От поклонник на Волтер се превръща в негов последователен критик. Изменят се и възгледите му по езиковия въпрос. От либерално настроен привърженик на простонародния език, той става консерватор и езиков пурист. При него отново откриваме категоричната позиция за пълния континуитет в гръцката история, която може да бъде истинска школа по патриотизъм.

За отбелязване е фактът, че ученици на Катардзис са и авторите на „Съвременна география“ Даниил Констандас и Григориос Филипидис. Под влияние на ранните възгледи на своя учител в нея те защитават идеята за книжовен език, изграден на базата на простонародния, на какъвто е написана и самата книга. Констандас и Филипидис подлагат на остра критика монашеството и го считат за паразитно. Те смятат, че една от причините за рухването на Византия е прекалената набожност на императорите и отклоняването на грамадни средства за строеж на църкви, а не за усилване на военната мощ на страната. При тях също не се наблюдава презрително или отрицателно отношение към останалите народи и в частност към тези на Балканите. Влиянието на просвещенските идеи в „Съвременна география“ откриваме в редовете, посветени на видовете държавно устройство. Като пример за деспотизъм те дават Османската държава, в която гърците са принудени да живеят. Мечтата им е за държава, основана на „естественото право“ и искат свободна Гърция да бъде такава. Писаното от Констандас и Филипидис се явява прелюдия към формирането на гръцката революционна идеология. Силно влияние на тяхната книга се усеща в прочутото съчинение „Елиники номархия“, което се приема за програмен документ на Гръцката революция, а Даниил Констандас става член на „Филики етерия“ и участва във въстанието от 1821 г.¹⁰

Своеобразен синтез на просвещенските идеи на гръцка почва се открива в произведенията на Адамандиос Кораис (1748–1833), които намират широк отзвук и сред българите. За това на първо място говори разпространението на неговите съчинения по българските земи. Според направения от М. Стоянов „Опис на старите гръцки книги в България“ Кораис е представен с 19 заглавия и с 34 екземпляра от всичко 3000 броя книги на гръцки език и 2500 заглавия¹¹. Тук трябва да се има предвид, че описът е направен въз основа само на достигналите до нас книги и на базата на книгохранилищата само в няколко града. Българската възрожденска интелигенция се е запознавала с трудовете му и в просветните центрове извън страната. Неговото богато творчество включва и издания на антични автори, уводните думи към които представляват истински философски трактати по актуални проблеми на епохата. Това особено добре личи в предговора към „Етиопска повест“ на Хелиодор, където остро се поставя въпросът за необходимостта от общ и достъпен за всички гърци литературен език, както и задачата за реформиране на образованието съобразно модерните изисквания и просвещенски идеали. Кораис ясно формулира и аргументира концепцията за създаване на литературен език, който да бъде на основата на старогръцкия и едновременно с това да бъде разбираем за всички¹². Конкретна информация за отзвука на въпросния текст сред българската интелигенция откриваме в едно писмо на Г. Кръстевич до учителя му Райно Попович, в което признава, че от него „имах голяма полза“¹³.

Пламенна защита на просвещенските принципи относно държавното управление, обществените взаимоотношения, въпросите на мирогледа и морала представляват и встъпителните бележки на Кораис към изданията на Хиерокъл,

Страбон, Исократ, Плутарх, Езоп и Омир¹⁴. Необходимо е да се отбележи, че преклонението му пред гръцката античност не е безкритично. Така например той отрича и заклеява робството при елините¹⁵. Мисли по въпроса за възпитанието на младежите пък можем да открием в предговора към издадения през 1782 г. от него труд на московския митрополит Платон „Православно учение“¹⁶. Във въпросния текст на първо място изпква идеята, че просветата трябва да бъде достъпна за всички хора. Настоява се част от средствата за строеж на храмове и манастири да се пренасочат към изграждането на училища. Ново за балканската действителност е това, че подрастващите трябва сами да избират професията си, а не да им се налага от родителите. Адамандиос Кораис разкрива нуждата от нови методи на обучение и в частност отричането на физическите наказания в предговора към преведения и издаден от него през 1783 г. във Венеция „Синопис на священата история и катехизиса“. Един от най-важните принципи, които развива тук е активното участие на учениците в учебния процес и скъсването с механичното наизустяване на текстове без те да бъдат разбирани.

Дори един бегъл поглед върху развитието на гръцката просвета през епохата на османското владичество е достатъчен, за да констатираме, че традициите на доброто образование от византийската епоха са били ако не напълно то поне до голяма степен съхранени. Патриаршеската школа в Цариград, както и училищата в Атина и на о-в Хиос функционират като добре уредени и реномирани учебни заведения през целия период. По техен модел са открити училища в Патмос (1500 г.), Букурещ (1558 г.), Яш (1648 г.), Кожани (1746 г.), Солун (1760 г.) и Одрин. През втората половина на XVII в. търговецът на кожи Манолакис, когото вече споменахме като спомоществовател на ново училище в Цариград, изгражда още две училища – на о-в Хиос и в гр. Арта в Континентална Гърция.

В средата на XVIII в. гръцки училища отварят врати в почти всички поголеми градове на Епир, Тесалия, Пелопонес и Македония. Ученикът на Вулгарис, Козма Етолийски се проявява като „апостол на просветата“. Той е роден в с. Мегали Дендро (обл. Етолия) през 1714 г. със светско име Коста. Младият Коста избира пътя на благочестието и се ограмотява при йеродякон Ананий от Дервисано, а по-късно учи в Академия „Атониада“ на Света гора, където дава обет и се замонашва. След като се обучава в реторика при брат си, учителя Хрисант, през 1759 г. йеромонах Козма започва да проповядва в църквите и селата около Цариград, след това в Солун и Македония, но най-дълго в Западна Гърция и Македония. По негова инициатива до 1770 г. са открити около 10 елински (такива, в които се изучава старогръцки език) и 200 начални училища. Той привлича вниманието на изследователите и със своите проповеди на простионароден език, произнасяни по различни поводи през 60-те и 70-те години на XVIII в. Враговете му се възползват от смутните времена след Руско-турската война от 1768–1774 г. и въстанието в Пелопонес през 1770 г. и успяват да го наклеветят, че е агент на Русия. На 24 август 1779 г. новомъченик Козма Етолий-

ски е обесен. Тялото му е съблечено, влачено и с камък на шията е хвърлено в река Апсос. След три дни е извадено от водата и е погребано в манастира „Въведение Богородично“ (днес в Албания)¹⁷. Според някои изследователи в неговата дейност личи стремеж за елинизирание на останалите балкански народи¹⁸.

Специално внимание заслужава фактът, че през XVIII в. в килийните училища започва да се въвежда взаимната (алилодидактична) метода. Както е известно, тя била внесена от Индия във Великобритания през 1797 г. от Андрю Бел (1752–1832), който направил редица подобрения. Неговият съвременник Джоузеф Ланкастър (1788–1838) създава в Лондон училище за бедни деца, в което въвежда взаимната метода. На Балканите тя се разпространява най-рано в гръцките училища. Получилите на Запад образованието си монаси Макарий от Патмос и Герасим от Итака, откриват на о-в Патмос начално взаимно училище. По негов образец впоследствие са поставени основите на подобни училища във всички по-значими крайбрежни градове. През 1810 г. Политис прилага взаимната метода на о-в Корфу, а през 1820 г. издава ръководства за работа по нея. След като през същата година е възприета в гръцките училища в Яш и Букурещ, системата Бел-Ланкастър бързо се разпространява по целите Балкани, включително и в българските земи. Специално внимание заслужава и училището на Теофинос Каирис (1784–1853), създадено през 30-те години на XIX в. на о-в Андрос. Основният принцип, от който той се ръководи, е знанията да се разпространяват на говорим народен гръцки език, а не на стария езиков тип, който повечето хора не разбират. Българските му ученици възприемат тези идеи и създават тайно „Славянобългарско ученолюбиво дружество“, чиято цел е да работи за просветата на българския народ на роден говорим език.

Няколко предпоставки определят разцвета и значението на гръцките училища в българските земи през периода на Ранното възраждане. На първо място се откроява липсата на нов тип български училища и подготвени преподаватели, посредством които да се получава по-високо светско образование. На следващо място, наличието на гръцки училища в българските земи се предопределя от функционирането на гръцки общини в някои градове, както и от присъствието на висше гръцко духовенство. Като примери тук може да се посочат Мелник, Пловдив, Созопол, Поморие, Арбанаси и др. Класически пример за ролята на гръцката митрополитска институция за развитието на елинското образование е Търново, където за разлика от изброените по-горе селища не се наблюдава наличието на компактно гръцко население. Друг вид гръцки училища възникват благодарение на българските буржоазни елементи в селища с изцяло български етнически облик. Такива са елинските училища в Свищов, Сливен, Котел, Карлово, Видин, Шумен и др.

В Мелнишките гръцки училища, българите получават основна грамотност по гръцки език в „общото“ училище и по-високо ниво на образование в „елинското“. От 1804 г. до 1827 г. тук учителства известният елинист даскал Адам от Мецово. Негови ученици са Неофит Рилски (в периода 1821–1828 г.) и Христати Павлович (в периода 1825–1828 г.)¹⁹. Тези обстоятелства, както и свидетелството

на един документ, че тогава в Мелник „...е имало най-значителното училище по всичката Македония“²⁰ дават право да се мисли, че нивото на Мелнишкото гръцко училище е почти като това на гръцкото училище в Букурещ. В полза на такъв извод говори и обстоятелството, че там учи Дамаскин Велешки, който при учителя Димитриос Каламбакидис усъвършенства знанията си по гръцки език, получени в Пловдивското гръцко училище, до ниво, позволяващо му да постъпи в Богословското училище на о-в Халки²¹. Предполага се, че в Мелнишкото училище се образова и Емануил Васкидович²². Именно в гръцкото училище в Мелник у Неофит Рилски се поражда интересът към филологията и идеята за съставянето на един гръцко-български речник²³.

За най-реномираното гръцко учебно заведение в българските земи се счита Пловдивското гръцко училище, което през 1780 г. се установява в общинска сграда. Пръв учител там става йеродякон Антим, който е особено начетен и владее перфектно старогръцки език. Негов ученик е известният педагог, роденият в Пловдив Георгиос Клеовулос (1785–1828), който има големи заслуги за въвеждането на взаимоучителната метода в Дунавските княжества. Сред другите преподаватели заслужава да се споменат Константин Икономос (от 1790 г. директор), д-р Иван Селимински (в периода 1829–1830 г.), Саранди Архигени, Диаманди Цапек и др. Тук своето образование получават К. Фотинов, Йоаким Груев, В. Чолаков, Дамаскин Велешки и др. В началото на XIX в. поради обществения интерес сградата на училището е благоустроена и учебната програма е разширена. Изучават се съчиненията на древногръцките автори (Ксенофонт, Исократ, Демостен, Плутарх, Омир, Есхил, Софокъл, Еврипид и др.). Освен чисто хуманитарните предмети се изучава и диплография, т.е. воденето на счетоводство, нужно на бъдещите търговци.

Важни изводи за значението на Централното гръцко училище в Пловдив (Ελληνική Κεντρική Σχολή) може да се направят от съдържанието на неговата библиотека. През 1794 г. училищната библиотека наброява 660 тома, сред които много учебни помагала по старогръцки, новогръцки, латински, френски, италиански, холандски. Библиотеката притежава пълна поредица от издания на Аристотел, Омир, Вергилий и др. Присъства тритомната „Γραμματικὴ Γεωγραφικὴ“, издадена от Г. Фацеас през 1760 г., срещат се гръцките преводи на трудовете на известния френски мислител и астроном от XVIII в. Жозеф Лаланд (1732–1807), на „Елементи на метафизиката“ на Антонио Дженовезе (1712–1769), на етиката на Франческо Соаве (1743–1806), на труда на Ш. Монте-ско (1689–1755) „Разсъждения върху причините за величието и упадък на римляните“ и др. В периода 1794–1830 г. библиотеката е обогатена със съчиненията на А. Кораис, Н. Дукас, Е. Вулгарис, К. Кумас и други известни гръцки просветители. Откриваме всичките 16 тома на енциклопедичната по своя характер „Антична история“ на известния френски историк и педагог Ш. Ролен (1661–1741). Името му се чете и върху един отпечатан във Венеция през 1752 г. гръцки превод на друг негов основен труд „Traité des études“ (*Трактат върху възпитанието*). Присъстват и по-новите гръцки автори. На първо място сред

тях се откроява издадената през 1796 г. „За философията и философите“ на Христодулос Памблекис. Книгата съдържа преводи на основни статии от енциклопедията на Дидро, отнасящи се до философията, природата, движението, субстанцията, скоростта и т.н. В каталога откриваме и „Теоретична география“, издадена през 1781 г., в която авторът – Й. Мисиодакас – се позовава на редица английски, френски и немски географи, математици, физици, астрономи, мореплаватели и категорично възприема тезите на И. Нютон. Учениците са могли да се запознаят със съдържанието и на друга негова книга – „Апология“, която възхвалява емпиричното познание и на първо място математиката. В библиотеката се съхраняват и трудовете по география на Теотокис, геометрия и метафизика на Е. Вулгарис, математиките на М. Антракитис и К. Кумас и граматиката на Н. Дукас, представяща тезите на Етиен Кондияк (1715–1780) за езика. Изброената малка част от богатия библиотечен фонд на Гръцкото училище в Пловдив свидетелства за високото ниво на обучение и широкия научен кръгзор на неговите учители и възпитаници²⁴.

Важно значение за българите имат гръцките училища по Черноморското крайбрежие. До края на 30-те години на XIX в. във Варна функционират няколко килийни гръцки училища²⁵. През 40-те години, благодарение на инициативата и финансовата подкрепа от страна на Варненския митрополит Йосиф Серски и варненеца П. Х. Варнели, са издигнати нови сгради за гръцките училища. В тях се въвежда взаимоучителната метода и са привлечени младежи от дотогавашните частни училища. Според цариградския гръцки вестник „Неологос“ през 1870–1871 г. гръцката просвета във Варна е съсредоточена в следните училища: две основни училища с две отделения – взаимоучително и горно. В тях се изучават новогръцки, аритметика, политическа география, закон Божи и краснопис. Първото от тях е с двама учители и 170 ученици и се издържа от богатия одески търговец Параскева Николау, а второто – с трима учители и 195 ученици, се поддържа от общината. Прогимназията се ползва с подкрепата на Варненската митрополия и търговеца П. Х. Варнали. В нея има 5 учители и учат 71 ученици. Изучават се гръцки, френски, турски, математика, история, диплография и др. Девическото училище се посещава от 317 ученички. Там преподават 5 учители, които освен гръцки език, закон Божи и физическа география изучават и ръкоделие. В това училище има театрален салон и малък музей за антики. В града има още пет енорийски училища: към митрополитския храм с 26 ученици, към църквата „Св. Богородица“ с 40 ученици, към „Св. Георги“ с 82 ученици и две девически с около 50 ученички. Общо в гръцките училища се обучат 951 ученици, от които 360 момичета. Преподават им 18 учители и учителки. За издръжката на тези просветни институции отиват 90 000 гроша, от които 2/3 идват от общински имоти²⁶.

През 1850 г. във Варна е учреден т.нар. „Силогос“, който функционира като просветно дружество, и по-късно изиграва голяма роля за утвърждаването на съществуващите и откриването на нови гръцки училища. След 1871 г. отварят врати две нови основни училища за момчета и момичета, които получават

издръжка от дружеството. Ръководната стратегия по отношение на просветата принадлежи на настоятелството, в което влизат образовани и авторитетни местни първенци, учители и търговци. Някои от училищата имат вътрешни правилници, а други, които са посещавани от бедни деца, уреждат вътрешния си живот след споразумения с родителите. По традиция гръцките училища във Варна са надеждно и добре обезпечени, което дава възможност да бъдат привлечени отлично квалифицирани преподаватели. През 1845–1847 г. например тук преподава К. Комнинос, който получава 6000 гроша годишно. За успехите на елинското образование във Варна говори фактът, че от 7000–8000 души православно население учениците съставляват 10–11%, без в това число да влизат тези от частните училища²⁷.

Гръцката просвета има определени успехи и сред гагаузкото население. В с. Кестрич (Виница) в училището, което се помещава в малка църква, броят на учениците е 12, въпреки че учителят не е на високо ниво. Сходно е положението и в с. Джаферли (Кичево), и в с. Джевизлии (Орешак), където се говори само турски. Малко по-различна е картината в с. Кара Хюсеин (Чернево), където основната част от населението са гърчеещи се българи. През 1867 г. паралелно функционират българско и гръцко училище, което се посещава от 60 деца. В по-тежки години училищата се обединяват²⁸. В средата на века е открито гръцко училище и в Балчик, където от един учител в три отделения се обучават 45 момчета и 20 момичета. Финансовите възможности на селището, респективно на училището, са малки. През 1856 г. гръцко училище отваря врати в Каварна и скоро броят на учениците му достига 110. През 1873 г. Варненският силогос помага тук да се открие и девическо училище с 35 ученички, изучаващи четене, писане и аритметика. За отбелязване е фактът, че така за първи път в селището си пробива път гръцкият език, защото дотогава „жителите говорели само турски“. В крайна сметка местните гръкомани поддържат две училища с общо 150 ученици, докато българското училище едва съществува с 25–30 ученици²⁹.

Нерадостно е положението в с. Гявур суютчук (Българево), където населението е изцяло гагузко и за преподаване се ползва турски език. Посещавано от 50 ученика в училището е въведен взаимоучителен метод, но всеобщото невежество създава много пречки и недоразумения за пристигналите отвън учители. Аналогична е ситуацията в с. Яла юч орман (Горичане), където приходящият учител преподава елементарни знания на около 30 ученика. След Кримската война (1853–1856) с помощта на Варненския силогос е открито гръцко училище в Шабла. Към 1866 г. под влияние на местното население то се превръща в българско. Гагаузите отварят ново гръцко училище, което води труден и нередовен живот. Подобна е съдбата на училищата в Джевизлии (Орешак), Чаушкьой (Генерал Кантарджиево), Калайджи дере (Гвърдица) и Мангалия. Последното гръцко училище в този регион е открито през 1867 г. в Кюстенджа (Констанца). По инициатива на настоятелството му през 1875 г. е построена нова сграда, в която то е преместено. Там преподават Аристидис, Николаидис, Гианолатос и Психулис³⁰.

В Несебър до началото на XIX в. просветата не надраства килийното равнище. През 1818 г. с финансовата помощ на одеския търговец Александрос Кумбарис е направен опит за обновяване на местното гръцко училище. Той дарява значителна сума пари и богата библиотека, но поради смущенията след въстанието от 1821 г. и раздори между местното население планове за модернизирани за дълго остават на книга. Едва след Кримската война (1853–1856), когато Кумбарис прави ново дарение от 150 000 рубли и рентите от няколко свои къщи в Одеса, на училището започва да функционира пълноценно³¹.

Голямо гръцко училище функционира и в Созопол, където в началото на XIX в. преподават Самуил Киприос, Вениамин от Лесбос и местният жител Данаил – възпитаник на прочулото се с афинитета си към най-прогресивните идеи училище в Кидония. Едно писмо на Петър Хаджиматеев до Гаврил Кръстевич свидетелства, че в Созополското гръцко училище е посещавано от българи³². Гръцки училища са открити във Василико (Царево), Ахтопол и Бургас, където в периода 1866–1868 г. учителства Одисей п. Николов, по-късно Варненско-Преславски митрополит Симеон³³.

Към 1790–1795 г. в Анхиало (Поморие) е открито „Общо училище“ от Хрисовергис Ст. Куропалатис, който е възпитаник на Атинската школа. След близо 12-годишна преподавателска дейност той е наследен от ученика си Евгениос Караваис. По-късно преподават Георгиос В. Роидис, Георгиос Сарафис и др. Към средата на XIX в. в Анхиало функционират две обществени училища – начално, уредено по нормите на взаимното обучение; и класно, в което се изучават история, старогръцки език и др. По-късно е открито и девическо училище. Важното просветно значение на Анхиало за българите се очертава от факта, че тук изучават гръцки език Марко Балабанов и други дейци на родното Възраждане³⁴.

Гореспоменатите сведения позволяват да се заключи, че през първата половина на XIX в. гръцките училища по Българското Черноморие са намират във възход. Ярък пример в това отношение е Варна, където на две български училища с около 180 ученици съответстват 12 гръцки с близо 1000 ученици. Това статукво буди опасения сред патриотично настроените българи, които започват събиране на помощи за укрепване на българската просвета в черноморския град. Точно с такава цел на епархийския събор през 1873 г. е направен опит да бъде въведен допълнителен данък на всяко венчило, но инициативата пропада. Отделни общини дори не са убедени, че това е народополезна дейност³⁵.

Гръцките митрополитски престоли във Варна, Месемврия (Несебър), Анхиало (Поморие) и Созопол винаги са били проводник на гръцката култура и образование в земите под тяхна юрисдикция. До голяма степен те претворяват на практика идеите на Централната просветна комисия към Вселенската патриаршия и Св. синод. През 1873 г. патриарх Антим VI (1845–1848; 1853–1855; 1871–1873) им изпраща циркулярно писмо, с което се решава въвеждането на правилник или генерална програма за ръководството на учебните заведения. В

друго послание от 1874 г. се препоръчва използването в девическите и взаимоспомагателните училища на учебника по вероучение и катехизис на Вернардакис. Призовава се да бъдат сформирани комитети към епархийските съвети под председателството на митрополитите с цел подпомагане на просветните дружества „Ксирокрини“ и „Палада“ в Цариград. Главна задача на тези комитети става събирането на финансови помощи и изпращането им в Цариград.

Системните грижи на Патриаршията, гръцките просветни дружества, благотворителните дарения и дълбоките културно-исторически традиции са основните фактори, гарантиращи стабилните позиции на гръцката просвета по Черноморието. Елинските училища по крайбрежието стават притегателен център и за много деца от вътрешността, като особено забележими са успехите сред гагаузкото население. Въпросните просветни средища подпомагат разширяването на културно-националната база на гърцизма в тези региони и трайното настаняване на един от най-интересните феномени в българския национален стереотип през Възраждането – гъркоманията³⁶.

Елинското образование в Сливен е представено от откритото през 1805 г. от Диаманди Манчооглу училище и от още 4 частни училища. В тях получават първите си познания по гръцки език д-р Иван Селимински, Райно Попович, Иван Добровски и др.³⁷ Последният си спомня, че след като получил първоначална грамотност при „даскал Тодораки“, продължил образованието си при „даскал Николая“. Училището се състояло от 2 подготвителни и 4 редовни класа. В началните степени учениците се запознавали с гръцкия език на базисно ниво. За основа на преподаването се приема новогръцкия превод на басните на Езоп и на известната *Magazine des enfants* (*Ἀποθήκη τῶν παιδιῶν*) от френската писателка Мари Лепренс дьо Бомонт. Децата четат и превеждат този текст на български. Във втория подготвителен клас се започва пак с Езоповите басни, но този път те се превеждат от старогръцки на новогръцки. Правел се и граматически разбор. След това учениците четат многотомната енциклопедия на Патус. Добровски помни, че тя започва с „Диалози с мъртвите“ на Лукиан и съдържа избрани откъси от Ксенофонт, Плутарх и др. Два тома съдържат произведенията на църковните отци, другите съдържат творенията на Платон, поезия и т.н. Преподава се и аритметика (четирите действия) и география³⁸.

Най-важно значение за просветата на българите в Сливен има училището на д-р Иван Селимински, което функционира в периода 1825–1828 г. Той дава на своите ученици „нравствено образование според преобладаващите в света свободни идеи“, които усвоява в Кидония от Григориос Сарафис, Вениамин Лесбоски и Теофинос Каирис. „Общопреподаваните предмети“ – математика, естествознание, землеописание и история се допълват с „по-високи упражнения“, които се състоят в разработването на някаква тема и в анализирането на изучения материал. Училището става много популярно и в него се стичат деца от Шумен, Стара Загора, Карнобат, Жеравна и др.³⁹ В едно от гръцките частни училища получава основното си образование Сава Доброплодни, а при гръцкия учител Георгиос Цукалас (след 1836 г.) учат Добри Чинтулов и Стефан Изворски.

С изключение на краткия период, през който в града учителства Гаврил Кръстевич, в нивото на гръцката просвета в Сливен след Руско-турската война от 1828–1829 г. се наблюдава известен спад⁴⁰.

Друг център на елинското образование се оформя в гр. Котел. Особено плодотворна е ролята на тамошното гръцко училище в периода 1819–1826 г., когато след завръщането си от Букурещката академия в него учителства Райно Попович. Той въвежда собствен специфичен метод на преподаване – първоначално изучаване на български език, като условие за постъпване в гръцкото училище, и използването му по-нататък за обяснение на изучавания материал. Неговите възпитаници първоначално усвояват народния гръцки, след което старогръцки, риторика, поетика, аритметика, география. В Котленското училище на Райно Попович получават образованието си Гаврил Кръстевич и Г. С. Раковски, като последват своя учител и в Карлово⁴¹. При дългогодишната си преподавателска работа в Котел много ученици възпитава и Райно Стоянович. Към 1831–1832 г. при него учи Ст. Изворски⁴². Сава Доброплодни организира занятията в четиригодишен курс на обучение с един подготвителен клас, в който се изучава новогръцки с превод на български, а в другите 3 класа се подготвят преводи от старогръцки на новогръцки на Езоповите басни, Ксенофонт, Плутарх, Демостен и др. Наред с това се изучават морфология с граматичен разбор, синтаксис, аритметика и българска граматика⁴³.

Пристигането на Райно Попович в Карлово през 1828 г. превръща и този град в просветен център. В него идват да учат младежи от Котел, Пловдив, Жеравна, Тулча, Ловеч и др. Сред учениците на Р. Попович в Карлово са Ботю Петков, Евлоги и Христо Георгиеви, Иван Богоров, Г. С. Раковски, Гаврил Кръстевич, Иван Шопов и др. За високото ниво на преподаване в тази школа си спомня Гаврил Кръстевич: „Преподаването му (*на Р. Попович*) винаги беше много изкусно, сладостно и ясно, и с всички исторически, филологически и други разяснения придружено така, щото всичките му ученици бяха привлечени като от магнит към знанието. Привлечени слушаха с внимание, прилежно, ревностно и с наслада научаваха лесно и добре да говорят и пишат чуждия за тях език.“⁴⁴

Важни просветни средища за българите стават гръцките училища в Охрид, Струга, Битоля и Кукуш, в които преподава Димитър Миладинов. Получената отлична подготовка в Охридското гръцко училище при Димитър Мокранин и хаджи Пульо и в Янинското училище при Анастасиос Сакелариос, му помага за кратко време да повиши нивото на Охридското училище. Гр. Пърличев свидетелства в своята „Автобиография“, че при Д. Миладинов се стичат ученици от цяла Македония и Западна Албания⁴⁵. През 1839 г. той преподава на 150 ученици, които са разпределени в 6 класа и учат старогръцки, латински, литература, френски, италиански, политическа география, философия и аритметика⁴⁶. По неговия метод гръцкият език се изучава с помощта на български език, в превод. Този начин на работа привлича много ученици и при учителстването му в Кукуш през 1840–1841 г., където просветното му дело е продължено от неговия ученик Андроник Йосифчев⁴⁷.

Гръцко училище в Букурещ възниква през 1698 г. и по-късно прераства в лицей. Авторитетно гръцко учебно заведение съществува и в Яш, където през 1639 г. отваря врати и гръцка печатница. От гръцките гимназии и лицей с общо-балканско значение през първата половина на XIX в. най-важно значение има Букурещката академия. Училището е поддържано и покровителствано от влашките князе (бейове) и каймаками, поради което е известно и като Бейската академия. От края на XVIII в. до закриването ѝ през 1821 г. в нея получават образование 35 младежи от българските земи, докато в Яш учат само 7⁴⁸. В началото на XIX в. в Букурещ идват да учат Никола С. Пиколо и внуците на Софроний Врачански – Стефан и Атанас Богориди⁴⁹. Под влияние на своя преподавател Ламброс Фотиадис, Пиколо и Атанас Богориди насочват интересите си в областта на старогръцката литература. Първият се занимава с превод и издаване на антични автори, а вторият задълбочава познанията си в областта на поетиката⁵⁰. След завършването на учебния курс, макар и твърде млад (18–19 годишен), Атанас Богориди е назначен за заместник на Л. Фотиадис и седем години остава преподавател по гръцки език. Пиколо е назначен за втори учител по френски език, а през 1817 г. става учител по гръцка история в лицей в Хиос. Там е приет като достоен заместник на един от най-ерудитаните преподаватели Неофитос Вамвас⁵¹. В началото на 20-те години на XIX в., когато директор става Константин Вардалахос, Букурещкото училище е издигнато в лицей с по-широка учебна програма. Учебният процес протича в три класа: клас на „науките“, в който се изучават математика, физика, химия, естествена история, география, метафизика, логика и философия; клас по филология, където са застъпени поетика, реторика, история, митология, археология и др.; и клас на езиците – старогръцки, латински, френски, немски, руски. Сред най-добрите ученици на Вардалахос са Христо Мустаков от Габрово, който се занимавал в класа на езиците, Васил Николов от Русе и Алекси Консатнтинов от Свищов. По-късно те стават ученици и на Атанас Богориди, който им преподава гръцка литература и поетика. Учениците усвояват навици и умения за самостоятелна работа – писане на стихове, кратки учебници по метрика, речи и кратки писмовници, писане на диалози и др. Всичко това свидетелства за едно доста високо ниво на образование, което спокойно може да се сравнява с университетското⁵². Поради добрата си подготовка В. Николов и А. Константинов същевременно са използвани за преподаватели по гръцки език в долните класове. В 1812 г. В. Николов става „иподидаскал“ на Вардалахос, а в периода 1814–1816 г. вече го откриваме в списъка с учителите на лицей⁵³. Към 1814 г. в Букурещкия лицей се обучават и други българи – Атанас Георгиев от Арбанаси, Парашкев Иванов от Свищов, Теодор Кириякис от Русе, Васил Ненович, Иван Попов, Сава Маринов от Русе. Въпреки че повечето от тях не са сред известните дейци на Българското възраждане, значението на Бейската академия за образованието на българите е безспорно. В периода 1816–1821 г. в школата пребивават Райно Попович и д-р Петър Берон. Престоят им в лицей има решаваща роля за формирането на Р. Попович като ерудитан и пламенен елинист. В този смисъл

трябва да се отбележат заслугите на опитните му преподаватели Неофитос Дукас, който води занятията по гръцка литература, Стефанос Комитас — по философия, Вениамин Лесбоски — „учител по науките“. При Дукас и Комитас учи и Петър Берон. Вероятно негови учители са били и Ст. Канелос, Г. Генациос и К. Вардалахос. Лабораторните занятия при последния дават на Берон познания в областта на физическите науки и насочват интересите му. Престоят му в лицей съвпада с въвеждането на взаимоучителната метода на обучение (септември 1820 г.), което му дава възможност да се запознае с нея и по-късно да я опише в предговора към „Рибния буквар“. Освен това той е свидетел и е силно впечатлен и мотивиран от масовото напускане на румънските ученици при откриването на Румънското училище на Георге Лазар през 1818 г.

Другият гръцки просветен център в земите на север от Дунав — Княжеската академия в Яш, също привлича български ученици. Тук получават образованието си младежи от Сливен — 3, от Пловдив — 1, от Мезово — 2 и някой си Георги Петров. За високото ниво на обучение в Яш говори назначаването на такъв преподавател като Димитриос Говделас, който се ползва с широка известност в Академиите в Гьотинген, Петербург и Берлин. Съдържанието на сключения между него и учебното заведение договор показва, че на точните науки се отделя първостепенно място. Останалите предмети в учебната програма са гръцка литература, граматика, география, рисуване и латински език⁵⁴. Освен Княжеската школа значение има и откритото на 1 март 1820 г. от Георгиос Клевулос от Пловдив Взаимно гръцко училище в Яш. Основната му цел е да подготвя кадри за внедряването на взаимоучителната метода. Първият българин възпитаник на това училище е Теодор от Сливен⁵⁵.

Изложените факти за гръцката просвета в Дунавските княжества показват, че тя въздейства върху формирането на българската възрожденска интелигенция в три основни насоки — филологическа подготовка, запознаване с точните науки и усвояване на взаимоучителния метод. Гръцката просвета спомага за изграждането на преподавателски кадри и книжовници, на издатели и преводачи.

Сред центровете на гръцката просвета в рамките на Османската империя през първите десетилетия на XIX в. се открояват школите в Смирна, Кидония (гр. Айвали, Мала Азия) и о-в Хиос. За българите трайно и значимо въздействие оказва Кидонийското училище. Красноречиви в това отношение са спомените на д-р Иван Селимински. Според него в това учебно заведение „...се разпространяваха най-новите идеи на XVIII и XIX в., които като електричество наелектризираха душите на всички и особено на по-младите и като светкавица преминаваха и се разливаха в нашето отечество... новопоявилите се тогава идеи на най-новата опитна физика и химия, опитите по време на преподаването... правеха толкова голямо впечатление на учащата младеж, че поривът към учение не можеше да се възпре, той беше неудовлетворим и неуморим. Тези идеи идваха от Европа и се разпространяваха сред учениците, а от тях минаваха сред народа една след друга, така че всяка нова идея и знание беше за всеки ученик по-омайваща, нова светлина към истината.“⁵⁶ Освен Селимински в периода

1817–1821 г. тук черпят знания Георги Золотович от Калофер, Христо Константинов от Казанлък, Недко Бонев от Котел и др. По времето на директорството на Григориос Сарафис и преподавателите Евстратиос Петру и Теофинос Каирис, училището е трансформирано в гимназия. Нейната библиотека е една от най-богатите в Леванта. Под влияние на френските енциклопедисти в тази духовна и научна атмосфера се формират волтерианските възгледи на д-р Золотович и религиозно-етичните убеждения на Селимински⁵⁷.

След въстанието от 1821 г. започва нов етап в развитието на гръцката просвета, свързан преди всичко с географията на нейните центрове. Повечето стари средища и особено тези в чертите на Османската държава са закрити или изпитват сериозни трудности при своето функциониране. С обособяването на независимата Гръцка държава погледите на българските младежи са отправени към учебните заведения в нея и най-вече към Атинския университет и Школата в Янина. Притегателен център за българите остават и Великата народна школа в Куручешме и Богословското училище на о-в Халки⁵⁸.

Особена популярност през 1836–1839 г. си спечелва училището на Теофинос Каирис на о-в Андрос. След като завършва образованието си в Италия и Франция, той учителства в Смирна. След това е преподавател по физика и математика в Кидония, където от 1812 г. до 1818 г. е и директор на училището. Това е периодът и на апогея в развитието на този просветен център. След въстанието от 1821 г., в което взема дейно участие, той се заселва в Гърция. Със съдействието на Й. Каподистриас Каирис започва да събира помощи за създаването на сиропиталище и училище за децата на падналите за свободата на Гърция герои. С набраните средства се създава училището на о-в Андрос. Младият гръцки професор, имащ реномето на една от най-начетените личности на Гръцкото просвещение и авторитета на преподавател с всестранна подготовка, привлича ученици от близо и далеч. Необходимо е да се отбележи, че философските увлечения на Каирис изкристализират до лична система от виждания по философски и политически проблеми на съвременето. Откъслечните сведения (главно спомените на неговия ученик Ив. Добровски) позволяват да се приеме, че „модерния гръцки Сократ“, както някои го наричат, си поставя за задача да осъществи великата гръцка идея. Политическият му идеал остава Републиката на Платон, но изградена на своеобразни религиозни темели. Той отхвърля Христа и Светото писание, но остава деист, признавайки един Бог. Своеобразната си религия, той нарича „Теосевия“ (Θεοσεβεία – Богопочитание), а привържениците му, които влизат в неговото тайно дружество нарича теосевисти. Воден от убеждението, че неговата вяра отговаря на духа на модерната наука, Каирис смята, че с всемирния прогрес всички народи ще я приемат. За тази цел се стреми да превърне най-ревностните си ученици в своеобразни апостоли. Успоредно с това той е в плен на национализма и признава само една народност – гръцката. Който възприемел неговата теософия, бил задължен да говори и пише само на старогръцки, и то на дорийски диалект. По този начин целият свят щял да се елинизира. Ръководител на Републиката щял да се избира според

вижданията на Платон, а за себе си Каирис готвел мястото на религиозен водач. В тайния кръжок на Каирис са включени и някои българи – Захари Струмски, Георги Бусилин от Батак, Никола и Димитър Михайловски, Георги Атанасович, Ст. Чомаков и др. По-късно, под влияние на патриотичните възгледи на Ив. Добровски, те напускат обществото на Каирис, в което вече съзират огледало на гръцкия шовинизъм. В резултат на всичко това същите ученици създават „Славянобългарско ученолюбиво дружество“, чиято цел е „...да се помогне на националното пробуждане на българите чрез просвета на роден език.“⁵⁹

В средата на XIX в. от гръцките училища в Османската империя най-голяма тежест придобива Великата народна школа в Куручешме, която се поддържа от Цариградската патриаршия. До Освобождението в нея получават образование общо 44 български младежи, завършили преди това други гръцки училища. Пръв ученик българин в това реномирано учебно заведение е Андон х. Крънчов от Сливен. Според неговия учител, д-р Иван Селимински, той е един от най-добрите познавачи на старогръцки и новогръцки език. Това му позволява да стане директор на новооткритото през 1831 г. търговско училище на о-в Халки⁶⁰. Сред останалите възпитаници на школата се открояват имената на Гаврил Кръстевич, Г. С. Раковски, Г. Добрович-Пехливанов, Иван Богоров, Сава Допроплодни⁶¹. Тук младежите изучавали творбите на древногръцките автори Аристофан, Есхил, Ксенофонт, Херодот, Тукидид, речите на Демостен, поетично изкуство, метрика, елементарното богословие на Григорий, географията на Пир, граматиката на Комитас, синтаксиса на Матей, логиката на Соаве, реторика, догматическо богословие⁶². През 1840 г. учебната програма е разширена с въвеждането на допълнителни дисциплини – математика, физика, химия, астрономия, латински, история, френски, философия⁶³. По това време идват да се обучават Матей х. Петров, Захари Котленеца, двама Захариевци от Самоков, котленския дякон Дионисий, Ат. Михайлов от Лозенград (бъдещият български екзарх Антим I), Илия п. Василев, Стефан Изворски и брат му Петър. Не само изучаваните предмети, но и цялостната атмосфера в Куручешменското училище съдействат за формирането и идейното израстване на българските ученици. В тази насока от особена важност са извънкласните форми, в които са ангажирани българските младежи. В това число влизат четенето и коментарът на произведения на съвременната гръцка литература, както и работата на Сава Доброплодни по редактирането на вестник „Зефир Босфорски“. В него намират място „...освен училищните важни приключения и някои политически и черковни работи.“⁶⁴

До 1848 г., когато Великата народна школа е преместена във Фенер, в нея получават образованието си още Николаки и Александър Богориди, Георги Зафиров от Сливен, Васил х. Стоянов Берон от Котел, Анастас Гранитски, Стефан Симеонов, Сотир Петров, Параскев Константинов, Дамян Минчов, Димитър Георгиев, дякон Иларион, Вичо х. Панов, Петър х. Димчов, Панайот х. Добрев, Георги Икономов, Георги Янакиев, Сава Филаретов, Георги Вълков и др. В списъците на учениците след това фигурират имената на Ставри Петрович, Димитър

Душанов, Иван Найденов, Григорий Хилендарски, Кръстьо Пишурка, Атанас х. Добрев, Лазар Йовчев⁶⁵. След Кримската война интересът на българите към Великата народна школа отслабва и се насочва към учебните заведения в Русия.

Необходимо е да се подчертае, че Великата народна школа в Цариград в продължителен период от време има първостепенно значение за формирането на челния отряд на българската възрожденска интелигенция. Сред възпитаниците ѝ фигурират едни от най-видните представители на българската възрожденска интелигенция. Получените знания стават база за тяхната ориентация и професионална реализация в различни поприща⁶⁶.

Отново ще подчертаем, че много центрове на гръцката просвета функционират и извън Цариград. Такива са школите в Янина, Сиатиста, Солун, Атон, Димицани, Месолонги, Патмос, Кефалония, Закинтос, Левкада, Хиос, Халки, Андрос, Смирна, Кидония и др.

Богословското училище на о-в Халки има основен принос за изграждането на редица родни духовници. Успоредно с преподаването на гръцки език си проправя път и църковно-славянският език. В периода 1848–1852 г. дори съществува катедра по църковно-славянски език, чийто ръководител е Неофит Рилски. Впечатлени от работата му като педагог остават ректорът на училището Константинос Типалдос и колегите му – поетът Илиас Танталидис и „музикоучителят“ Фокеас⁶⁷. Богословското училище в Халки оказва благотворно влияние и върху учениците на Неофит Рилски. След като завършва там образованието си, Атанас Михайлов (екзарх Антим I) става ръководител на славянската катедра и преподавател по църковна история и френски език в периода 1857–1867 г. Имената на Дамаскин Рилец, йеродякон Филарет, Марко Балабанов, Варненско-Преславският митрополит Симеон, Доростоло-Червенският митрополит Григорий и др. говорят достатъчно за нивото и качеството на обучение в училището⁶⁸. Благодарение на записките на Дамаскин Рилец става ясно, че там са изучавани гръцки и римски автори, гръцка граматика и особено гръцки синтаксис, църковните писатели, гръцка и римска история, аритметика, астрономия, математическа география, обща история, френски, славянски, патрология, реторика, литургия и др. Тази богата учебна програма както и преводите на новогръцки и научните съчинения на рилския монах са още едно свидетелство за високото ниво на образование в Богословското училище на о-в Халки⁶⁹.

Наред с Богословското, на о-в Халки функционира и Търговско училище, което има своя принос за просветата на българските младежи. От създаването си през 1831 г. това училище се развива под ръководството на българина Андон х. Крънчов⁷⁰. Сред завършилите го можем да споменем Иван и Георги Шопови, Никола и Стоян Тъпчилешови, Димитър и Иван Иванови от София, Лазар Караминков от Калофер, Димитър Атанасов от Охрид, Христо Груев от Казанлък, Антон Браилков от Трявна и др. След 1866 г. в учебната програма присъстват следните предмети: психология, философия, етика, история на филологията, поезия, физика, ботаника, химия, зоология, минералогия, антропология, география, история, френски, английски, италиански, турски, както и специа-

лизираните предмети – търговско счетоводство, търговска кореспонденция, банкерство, история на търговията, търговско камбио и др.⁷¹

Много българи посещават и основния център на гръцката просвета в Епир – Школата в Янина. В местното училище на Зосима завършват средното си образование братя Миладинови и синовете на Тасе и Ангел Робев⁷². По време на управлението на известния гръцки просветител Псалидас учебната програма на Янинското училище включва гръцки, латински, някои европейски езици, география, история и философия. Придобиването на такива енциклопедични знания дава възможност на Константин Миладинов и Константин Робев да постъпят в Атинския университет, на Анасти Робев да завърши Атинския педагогически институт, а на Димитър Миладинов да стане учител и с преподавателската си дейност да работи неуморно за просветата на българите⁷³.

След въстанието от 1821 г. важен просветен център става Атина. В Атинската гимназия обучението протича в 4-годишен курс по следната програма – старогръцки, латински, старогръцка и римска литература. Много от учениците на Каирис продължат тук образованието си⁷⁴. През 1838 г. се преместват Стоян Чомаков, Георги Атанасов, Георги Бусилин⁷⁵, Стоян Михайловски (Иларион Макариополски) с братята си Димитър и Никола⁷⁶. По-късно идва и главният организатор на „Славянобългарското ученолюбиво дружество“ – Иван Добровски. Сред останалите български възпитаници на Атинската гимназия се нареждат Петър и Константин Мишайкови, Иван Н. Момчилов от Елена, Сотир Чавдаров, който идва от школата в Куручешме и др.⁷⁷

Своеобразен връх на българското присъствие в атинските учебни заведения се регистрира в периода 1838–1844 г. Голяма част от българските ученици продължават образованието си в открития през 1837 г. Атински университет. Вероятно тук първи постъпва д-р Иван Селимински, който за 4 години и половина се дипломира в медицинския факултет. Самият той признава, че получената там подготовка не е достатъчна и поради това продължил следването си в Западна Европа⁷⁸. Без да се дипломират окончателно в същия факултет преди 1850 г. учат Григор Пърличев и Петър Протич. През 1859 г. първият се прехвърля във Философския факултет, към който функционира филологически семинар по немски образец. Вероятно на неговите сбирки е присъствал и Константин Миладинов⁷⁹.

Наблюденията върху изграждането на първите генерации от българската възрожденска интелигенция показват, че нейните представители получават началното си образование в гръцките училища в българските земи, а след това в гръцките средни учебни заведения – гимназии и лицей, в Османската империя и свободната Гръцка държава. Сумарните данни очертават около 160 представители на българската интелигенция, които са завършили гръцки учебни заведения. От тях най-много са възпитаниците на Великата народна школа в Цариград – 44, в Княжеската академия в Букурещ – 35, в Атинските просветни центрове – 30, в Богословското училище в Халки – 27⁸⁰, в Халкинското търговско училище – 7, Кидония – 6 и т.н. Сто тридесет и шест възрожденци са учили само

в едно, а 22 в две учебни заведения. Общо 7 души продължават образованието си в Атинския университет и в Атинския педагогически институт, 14 души в европейски университети, 2 във Военната медицинска академия в Цариград и 7 в руски учебни заведения. Остава неизвестен броят на представителите на родната интелигенция, които са учили в гръцки училища в българските земи, без да са продължили след това образованието си. Сред тях могат да се посочат Неофит Рилски, П. Р. Славейков, Пандели Кисимов, Кузман Шапкарев и др.⁸¹

Добре уредени гръцки училища функционират и на територията на Русия – в Одеса, Кишинев, Москва, Нижни Новгород, а в Киев има дори Гръцко-латинска академия. Гръцки училища има и в Брашов, Землин, Пеща, Виена, Липиска и Венеция (от XVI в.). Преподавателите им са доказани ерудити и хуманисти, получили образованието си в Италия, Франция или Германия. Имената им са широко известни и в българските земи, най-често благодарение на техните учебници. Ще споменем само Г. Генациос, К. Асопиос, Н. Вамвас, Д. Дарварис, К. Икономос, Н. Дукас, К. Вардалахос, К. Кумас, Н. Логадис, Т. Фармакидис, Д. Пирос⁸².

В споменатите тук средища на гръцката просвета българските възпитаници се развиват духовно и получават информация за идеите на новото време. Те се запознават с вижданията на демократичната и прогресивна гръцка интелигенция, с дискусиите на гръцките книжовници по езиковия въпрос, с модернизирането на гръцката просвета и въвеждането на най-модерните методи на преподаване, с търсенето на политическо освобождение. В тази насока родните възрожденци възприемат положителния гръцки пример, като го пречупват през специфичните исторически задачи стоящи пред българския народ. Полученото образование открива за много българи пътя към европейските университети (предимно в Италия и Франция). Великолепните познания по гръцки език им дават възможност да се докоснат до съкровищницата на старогръцката и новогръцката литература, както и на много преводни произведения. По този начин те опознават постиженията на античната и съвременната наука и философия. Благодарение на образованието, получено в гръцките учебни заведения се осъществява и професионалната реализация на българските им възпитаници. Те стават учители, преводачи, публицисти, обществени дейци и в най-общ план творчески личности. Машабната им преводаческа дейност предопределя възможността на следващото поколение българска интелигенция сама да се докосне до гръцката книга.

Важно е да се отбележи, че повечето от получилите гръцко образование български възрожденски дейци съхраняват до края на живота си уважението към гръцката култура и просвета. Личности от ранга на К. Фотинов, Ем. Васкидович, Р. Попович, Хр. Павлович добре разбират заслугите на Гръцкото просвещение за духовния напредък на българите. В предговорите към своите съчинения и преводи те неизменно се изявяват като пламенни елинофили, но не и гъркомани. Препоръчвайки на своите ученици гръцката образованост и подпомагайки откриването на гръцки училища в самата България, тези дейци не се страхуват

от денационализиране на народа. Те са убедени, че тъкмо в гръцките училища техните ученици ще се оформят като добри патриоти. За това свидетелства и С. Робер в своята книга „Славяните в Турция“ (1844 г.) като заявява: „Трябва да се каже в полза на елинизма, че България брой своите най-добри патриоти между елинофилите. Навсякъде, където гръцкото влияние действа по-пряко, българинът има по-живо и по-точно чувство за своето достойнство.“⁸³

Първите дейци на Българското възраждане получили образованието си в гръцки училища са: д-р Ив. Селимински, Фотинов и Г. Золотович в Кидония; на о-в Андрос – Захари Струмски, Г. Бусилин, братя Михайловски, Атанасович, Чомаков; на о-в Сира и на Света гора – Иларион Макариополски; във Висшето училище в Куручешме – Кръстевич, Г. С. Раковски, С. Доброплодни, Ив. Богоров, А. П. Гранитски, Стефан и Петър п. Изворски, Николаки и Александър Богориди; в духовното училище на о-в Халки – архиереите Симеон Преславски, Григорий Доростоло-Червенски, Доситей Самоковски; в Атина – братя Михайловски, д-р Ст. Чомаков, Гр. Пърличев; в Букурещ – Атанас и Стефан Богориди, д-р П. Берон, Аверкий п. Петрович, Неофит Рилски; в Янина – Д. Миладинов; в Мелник – Емануил Васкидович, Христаки Павлович и др.⁸⁴

От 40-те години на XIX в., успоредно с развитието на националната българска просвета и политическите превратности, гръцкото образование започва да губи своето значение за българите. От средата на века елински училища съществуват само в градове с компактно гръцко население или са изкуствено подържани от висшите архиереи на Цариградската патриаршия. По това време тя става проводник на „Мегали идея“ – националната доктрина на Гръцкото кралство, която е в разрез с националните тежнения на българите.

В обобщение може да се каже, че от средата на XVIII в. започва нов период от историята на гръцкия народ, който се характеризира с редица социално-икономически, политически и духовни промени. Като наследници на богато културно-историческо наследство гърците доказват, че са способни да го запазят и развият, като заедно с това се учат от „просветена Европа“. По-ранното развитие на възрожденските процеси в гръцкото общество и в частност по-ранното модернизиране на гръцката просвета предопределят водещото място на гръцката култура на Балканите през втората половина на XVIII и първата половина на XIX в. Закономерна последица от това е ролята на гръцкия елемент като своеобразен проводник на просвещенските идеи към останалите балкански народи в определен период време. Важно е да се подчертае, че гръцките църковни и просветни дейци в качеството си на учители на българските просветители не дават поводи за конфронтация на национална и културна основа. На този етап идеолозите на формираща се гръцка нация все още не са напълно скъсали със средновековния мироглед. Трансформацията от обществено осъзнатата принадлежност към дадено вероизповедание като най-категоричен фактор за самоопределение до усещането за национална принадлежност е бавна и сложна. Сред гръцките просвещенци чувството за национална обособеност спрямо останалите народи все още не преминава в агресивност и презрение. В това отношение се наблюдава типичната за Просвещението толерантност към различните нации.

Оформянето на нова модерна идеология, създаването на светска просвета и култура, изграждане на личности със свободно мислене и извоюването на политическа свобода са сред най-важните задачи на епохата. Тяхното изпълнение създава условия за сближение и по-тесни контакти във всяко едно обществено и културно отношение между българи и гърци през Възраждането.

БЕЛЕЖКИ

¹ Данова, Н., Ап. Христакудис. История на Нова Гърция. С., 2003, с. 56–64; Шишманов, Ив. Увод в историята на Българското възраждане. – В: Избрани съчинения. Т. 1. Българско възраждане (Студии). С., 1965, с. 52. Νάνοβα, Ν. Ο Ελληνικός Διαφωτισμός και η πρόσληψη των ιδεών του Διαφωτισμού στο βουλγαρικό χώρο. <http://www.eenscongress.eu?main__page=1&main__lang=de&eensCongress_cmd=wysiwygDialog&eensCongress_id=60> (10 April 2007). Δημαράς, Κ. Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Αθήνα, 2002.

² Данова, Н., Ап. Христакудис. История на Нова Гърция. С., 2003, с. 55–56.

³ Данова, Н., Ап. Христакудис. История на Нова Гърция. С., 2003, с. 57–59. Δημαράς, Κ. Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Αθήνα, 2000. у. 138; Ангелов, Б. Съвременници на Паисий. Т. 2. С., 1964, с. 21.

⁴ Данова, Н., Ап. Христакудис. История на Нова Гърция. С., 2003, с. 60–64; Тютюнджиев, Ив. Търновската митрополия през XV–XIX в. В. Търново, 2007.

⁵ Δημαράς, Κ. Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Αθήνα, 2000. σ. 209–210.

⁶ Dimaras, C. Th. La Grèce au temps des Lumières. Genève, 1969, p. 16. Владов, В., Р. Рикевски. Гръцкият езиков проблем. – В: Societas Classica. Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“. В. Търново, 1996, с. 103–111.

⁷ Δημαράς, Κ. Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Αθήνα, 2000. σ. 174–177; Dimaras, C. Th. La Grèce au temps des Lumières. Genève, 1969, p. 73.

⁸ Шишманов, Ив. Нови студии в областта на Българското възраждане. – Сб. БАН, Т. 21. 1926, с. 540.

⁹ Δημαράς, Κ. Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Αθήνα, 2000. σ. 191–196; Samariano-Cioran, Ar. Un directeur éclairé à l'Académie de Jassy il ya deux siècles: Jossip Moissiodax. – Balkan Studies, Т. 7. 1966, p. 332.

¹⁰ Данова, Н. Основни идейни течения в гръцкото общество до формирането на буржоазната национално-освободителна идеология. – Studia Balcanica, Т. 13. [Из историята на Балканското възраждане]. С., 1977, с. 59–62. Димарас, К. История на новогръцката литература. С., 1971, с. 177–181.

¹¹ Стоянов, М. Стари гръцки книги в България. С., 1979, с. 74, 78, 82, 86, 91, 92, 94, 95, 102, 119, 120, 124, 132, 139, 206, 219, 256.

¹² Данова, Н. Към въпроса за ролята на Гръцкото просвещение в процеса на формирането на българската възрожденска идеология. Адамантиос Кораис и българите. – В: Studia Balcanica. Т. 18. Из културното развитие на балканските народи (XV–XIX в.). С., 1985, с. 45.

¹³ Снегаров, Ив. Принос към биографията на Райно Попович. С., 1959, с. 87.

¹⁴ Стоянов, М. Стари гръцки книги в България. С., 1979, с. 95, 102, 86, 91, 92, 94.

¹⁵ **Данова, Н.** Към въпроса за ролята на Гръцкото просвещение в процеса на формирането на българската възрожденска идеология. Адамантиос Кораис и българите. – В: *Studia Balcanica*. Т. 18. Из културното развитие на балканските народи (XV–XIX в.). С., 1985, с. 46.

¹⁶ **Стоянов, М.** Стари гръцки книги в България. С., 1979, с. 60.

¹⁷ **Свети Козма Етолийски.** Поучения. Притчи. Пророчества. превод Е. Атанасов. В. Търново, 1993; **Нихоритис, К.** Атонските новомъченици, загинали от турците. – В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV–XVIII в. В. Търново, 1992, с. 360–361; **Кенанов, Д.** Св. Козма Етолийски – православен проповедник от XVIII в. – В: Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX в. Сборник в чест на 70-годишнината на проф. В. Тъпкова-Заимова. С., 1999, с. 273–280.

¹⁸ **Δημιάρης, Κ.** Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Αθήνα, 2000. σ. 170–171.

¹⁹ **Шишманов, Ив.** Нови студии в областта на Българското възраждане. – Сб. БАН, Т. 21. 1926, с. 176; **Пенев, Б.** История на новата българска литература. Т. 2. С., 1977, с. 412.

²⁰ **Радкова, Р.** Неофит Рилски и новобългарската култура. С., 1977, с. 28.

²¹ **Алексиева, А.** Гръцката просвета и формирането на българската възрожденска интелигенция. – В: *Studia Balcanica*, Т. 14. Проблеми на Балканската история и култура. С., 1978, с. 159. **Румпос, Д.** Български преподаватели и ученици в Богословското училище на остров Халки (1844–1903). В. Търново, 2007, с. 113–114.

²² **Кръстанов, Тр.** Емануил Васкидович и развитието на новобългарската просвета. – Исторически преглед, 1975, № 5, с. 80; **Хамамджиев, К.** Училища и учители в Свищов през първата половина на XIX в. Един стогодишен спор. С., 2006, с. 23.

²³ **Шишманов, Ив.** Нови студии в областта на Българското възраждане. – Сб. БАН, Т. 21. 1926, с. 80; **Радкова, Р.** Неофит Рилски и новобългарската култура. С., 1977, с. 29.

²⁴ **Данова, Н.** Още за гръцкия канал на общуване на българите с европейската култура. Случаят Константин Фотинов. – Литературна мисъл, 1993, № 2, с. 51–52; **Данова, Н.** Константин Георгиев Фотинов в културното и идейно-политическото развитие на Балканите през XIX в. С., 1994, с. 88.

²⁵ **Димитров, Г.** Принос към просветното дело в град Варна. – Известия на Варненското археологическо дружество. Т. 6. 1914, с. 55–57.

²⁶ **Димитров, Г.** Принос към просветното дело в град Варна. – Известия на Варненското археологическо дружество. Т. 6. 1914, с. 58–59.

²⁷ **Тонев, В.** Българското Черноморие през Възраждането. С., 1995, с. 159–160.

²⁸ **Димитров, Г.** Принос към просветното дело в град Варна. – Известия на Варненското археологическо дружество. Т. 6. 1914, с. 60.

²⁹ **Димитров, Г.** Принос към просветното дело в град Варна. – Известия на Варненското археологическо дружество, Т. 6. 1914, с. 59.

³⁰ **Papacostea-Danielopolu, S.** La vie culturelle des communautés grecques de Roumanie dans la seconde moitié du XIXe siècle. – *Revue des études Sud-est Européens*, VII, 1969, № 1, pp. 478–479, 484–485; **Тонев, В.** Българското Черноморие през Възраждането. С., 1995, с. 161.

³¹ **Maslev, St.** Die Rolle der Griechischen Schulen und der griechischen Literatur für die Aufklärung des Bulgarischen Volkes zur Zeit seiner Wiedergeburt. – Über Beziehungen des Griechentums zum Ausland in der neuen Zeit. Berlin, 1968, S. 342.

³² **Балабанов, М.** Българска колония в един остров. – Периодическо списание, 1910, Т. 71, с. 321; **Алексијева, А.** Гръцката просвета и формирането на българската възрожденска интелигенция. – В: *Studia Balcanica*, Т. 14. Проблеми на Балканската история и култура. С., 1978, с. 160.

³³ **Ников, П.** Варненски и Преславски Симеон (животописна скица). – В: Сборник в чест на Варненски и Преславски Симеон. С., 1922, с. 20.

³⁴ **Балабанов, М.** Българска колония в един остров. – Периодическо списание, 1910, Т. 71, с. 321–322; **Тонев, В.** Българското Черноморие през Възраждането. С., 1995, с. 162.

³⁵ **Тонев, В.** Българското Черноморие през Възраждането. С., 1995, с. 162.

³⁶ **Тонев, В.** Българското Черноморие през Възраждането. С., 1995, с. 163.

³⁷ **Арнаулов, М.** Д-р Иван Селимински. Живот – дело – идеи. С., 1938, с. 44.

³⁸ **Шишманов, Ив.** Иван Добровски (По лични спомени и съобщения). – В: Избрани съчинения. Т. 1. Българско възрождане. Студии. С., 1965, с. 305–306.

³⁹ Библиотека Д-р Иван Селимински. С., 1928, кн. 9, с. 49–50.

⁴⁰ **Доброплодни, С.** Кратка автобиография. С., 1893, с. 10; **Пундев, В.** Добри Чинтулов. С., 1922, с. 11; **Стефанов, Г.** Стефан Н. Изворски. – Сб. БАН. Т. 28, 1930, с. 14.

⁴¹ **Снегаров, Ив.** Принос към биографията на Райно Попович. С., 1959, с. 239–240.

⁴² **Мирский, Ив.** Стефан Н. Изворски. – Българска сбирка, 1896, № 2, с. 139; Стефанов, Г. Стефан Н. Изворски. – Сб. БАН. Т. 28, 1930, с. 12.

⁴³ **Доброплодни, С.** Кратка автобиография. С., 1893, с. 41, 45; **Алексијева, А.** Гръцката просвета и формирането на българската възрожденска интелигенция. – В: *Studia Balcanica*, Т. 14. Проблеми на Балканската история и култура. С., 1978, с. 163.

⁴⁴ **Балабанов, М.** Гаврил Кръстевич. С., 1914, с. 44.

⁴⁵ **Пърличев, Гр.** Автобиография. – Сб. НУНК, 1894, Т. 11, с. 358.

⁴⁶ **Шашкарев, К.** Няколко критични бележки върху обнародваните досега материали по историята на Възраждането на българщината в Македония. – Български преглед, 1895, № 2, с. 274.

⁴⁷ **Влахов, Т.** Кукуш. С., 1963, с. 61–62.

⁴⁸ **Samariano-Cioran, Ar.** Les académies principales de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs. Thessaloniki, 1974, pp. 289–306.

⁴⁹ **Бешевлиев, В.** Д-р Никола С. Пиколо като класик-филолог. – ГСУ ИФФ, Т. 37, 1942, с. 8; Княз Стефан Богориди. Предг. и съст. **Ив. Радев.** В. Търново, 1994, с. 13–14.

⁵⁰ **Алексијева, А.** Атанас Богориди и списание „Ермис о Логиос“. – Литературна мисъл, 1976, № 6, с. 91–92; **Бешевлиев, В.** Две малко познати творби на д-р Никола Пиколо. – В: Д-р Никола С. Пиколо. Изследвания и нови материали, издадени по случай сто години от смъртта му (1865–1965). С., 1968, с. 13–27; **Дуйчев, Ив.** Приносът на Н. С. Пиколо във византоложките изследвания. – Пак там, с. 111–122.

⁵¹ **Велики, К.** Д-р Никола С. Пиколо във Влашко. – В: Д-р Никола С. Пиколо. Изследвания и нови материали, издадени по случай сто години от смъртта му (1865–1965). С., 1968, с. 230; **Бешевлиев, В.** Произход и първи стъпки на д-р Никола С. Пиколо. – *Studia Balkanica*, 1970, Т. 2, с. 182.

⁵² **Алексиева, А.** Гръцката просвета и формирането на българската възрожденска интелигенция. – В: *Studia Balcanica*, Т. 14. Проблеми на Балканската история и култура. С., 1978, с. 167.

⁵³ **Самариано-Соран, Ар.** Les académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs. Thessaloniki, 1974, pp. 485.

⁵⁴ **Самариано-Соран, Ар.** Les académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs. Thessaloniki, 1974, pp. 103–105, 290.

⁵⁵ **Самариано-Соран, Ар.** Les académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs. Thessaloniki, 1974, pp. 111–114, 116.

⁵⁶ Библиотека д-р Иван Селимински. Кн. 2. 1924, с. 21; **Кръстанов, Цв., Ст. Маслев, Ив. Пенаков.** Д-р Иван Селимински. С., 1962, с. 37–38.

⁵⁷ **Арнаудов, М.** Д-р Иван Селимински. Живот – дело – идеи. С., 1938, с. 92.

⁵⁸ **Алексиева, А.** Гръцката просвета и формирането на българската възрожденска интелигенция. – В: *Studia Balcanica*, Т. 14. Проблеми на Балканската история и култура. С., 1978, с. 170.

⁵⁹ **Шишманов, Ив.** Увод в историята на Българското възраждане. – В: Избрани съчинения. Т. 1. Българско възраждане (Студии). С., 1965, с. 313–314.

⁶⁰ **Velikov. St.** Bulgares-élèves de la Grande école national de Constantinople. – *Etudes balkaniques*, 1975, № 3, p. 64–67.

⁶¹ **Балабанов, М.** Гаврил Кръстевич. С., 1914, с. 128; **Трайков, В.** Георги Стойков Раковски. С., 1974, с. 63; **Богоров, Ив.** Живота ми, описан от мене. – В: Избрани съчинения. С., 1940, с. 125; **Доброплодни, С.** Кратка автобиография. С., 1893, с. 26–27.

⁶² **Снегаров, Ив.** Принос към биографията на Райно Попович. С., 1962, с. 150.

⁶³ Библиотека д-р Иван Селимински. Кн. 8. С., 1928, с. 33.

⁶⁴ **Доброплодни, С.** Кратка автобиография. С., 1893, с. 30.

⁶⁵ **Velikov. St.** Bulgares-élèves de la Grande école national de Constantinople. – *Etudes balkaniques*, 1975, № 3, p. 70, 71–74.

⁶⁶ **Алексиева, А.** Гръцката просвета и формирането на българската възрожденска интелигенция. – В: *Studia Balcanica*, Т. 14. Проблеми на Балканската история и култура. С., 1978, с. 173.

⁶⁷ **Шишманов, Ив.** Нови студии в областта на Българското възраждане. – Сб. БАН, Т. 21. 1926, с. 114, 426.

⁶⁸ **Протоерей Ст. Цанков.** Българската православна църква от Освобождението до настояще време. С., 1939, с. 27; **Цапов, Б.** Архиереите на Българската православна църква. С., 2003, с. 131, 145, 185.

⁶⁹ **Алексиева, А.** Гръцката просвета и формирането на българската възрожденска интелигенция. – В: *Studia Balcanica*, Т. 14. Проблеми на Балканската история и култура. С., 1978, с. 174.

⁷⁰ **Балабанов, М.** Българска колония на един остров. – ПСП., 1910, Т. 71, с. 322–323.

⁷¹ **Начов, Н.** Цариград като културен център на българите до 1877 г. С., 1926, с. 125.

⁷² **Хаджов, Ив.** Братя Димитър и Костадин Миладинови. С. 1944, с. 69. **Арнаудов, М.** Братя Миладинови. С., 1943, с. 50; **Трайков, Н.** Братя Миладинови. Преписка. С., 1951, с. 28.

⁷³ **Алексиева, А.** Гръцката просвета и формирането на българската възрожденска интелигенция. – В: *Studia Balcanica*, Т. 14. Проблеми на Балканската история и култура. С., 1978, с. 176.

⁷⁴ **Снегаров, Ив.** Принос към биографията на Неофит Рилски. С., 1951, с. 295.

⁷⁵ **Шишманов, Ив.** Иван Добровски (По лични спомени и съобщения). – В: Избрани съчинения. Т. 1. Българско възраждане (Студии). С., 1965, с. 317.

⁷⁶ Кратка автобиография и самозащита на Иларион Макариополски от 1850 г. – В: Иларион Макариополски. С., 1925, с. 339.

⁷⁷ **Шишманов, Ив.** Иван Добровски (По лични спомени и съобщения). – В: Избрани съчинения. Т. 1. Българско възраждане (Студии). С., 1965, с. 317; **Радивоев, Ив.** Биографията на Иван Н. Момчилов. С., 1912, с. 8; **Снегаров, Ив.** Принос към биографията на Неофит Рилски. С., 1951, с. 295.

⁷⁸ Библиотека д-р Иван Селимински. Кн. 8. с. 39; **Кристанов, Цв., Ст. Маслев, Ив. Пенаков.** Д-р Иван Селимински. С., 1962, с. 143.

⁷⁹ **Пърличев, Гр.** Автобиография. – СбНУНК, Т. 11. 1894, с. 358; **Алексиева, А.** Гръцката просвета и формирането на българската възрожденска интелигенция. – В: *Studia Balcanica*, Т. 14. Проблеми на Балканската история и култура. С., 1978, с. 177.

⁸⁰ **Румпос, Д.** Български преподаватели и ученици в Богословското училище на остров Халки (1844–1903). В. Търново, 2007, с. 105–108.

⁸¹ **Алексиева, А.** Гръцката просвета и формирането на българската възрожденска интелигенция. – В: *Studia Balcanica*, Т. 14. Проблеми на Балканската история и култура. С., 1978, с. 178.

⁸² **Шишманов, Ив.** Нови студии в областта на Българското възраждане. – Сб. БАН, Т. 21. 1926, с. 490–491.

⁸³ **Rober, C.** *Les Slaves en Turquie*. Vol. 2. Paris, 1844, p. 324. Цит. по **Шишманов, Ив.** Увод в историята на Българското възраждане. – В: Избрани съчинения. Т. 1. Българско възраждане (Студии). С., 1965, с. 55.

⁸⁴ **Шишманов, Ив.** Увод в историята на Българското възраждане. – В: Избрани съчинения. Т. 1. Българско възраждане (Студии). С., 1965, с. 53.